

УДК 159.923

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ ЧАСОВОЇ ОРІЄНТАЦІЇ НА МАЙБУТНЄ

Сеник О.М., к. психол. н.,
викладач кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті проаналізовано дослідження, присвячені вивченню чинників часової орієнтації на майбутнє. Зокрема, висвітлено залежність часової орієнтації на майбутнє від соціоекономічного статусу особистості, умов виховання й соціоекономічного статусу сім'ї в період раннього розвитку особистості, соціальних норм і цінностей культури, в якій відбувається процес соціалізації особистості. Описано результати проведеного емпіричного дослідження чинників часової орієнтації на майбутнє, серед яких – різні параметри якості життя, досвід праці та сімейний статус особи. Доведено, що часова орієнтація на майбутнє є вищою в студентів із вищим рівнем задоволення власним здоров'ям, відпочинком і станом справ в університеті, а також в осіб із досвідом роботи й в одружених осіб.

Ключові слова: *часова орієнтація на майбутнє, якість життя, досвід роботи, сімейний статус.*

В статтю проведено аналіз досліджень, присвячених изучению факторов временной ориентации на будущее. В частности, показана зависимость временной ориентации на будущее от социально-экономического статуса личности, условий воспитания и социально-экономического статуса семьи в период раннего развития личности, социальных норм и ценностей культуры, в которой происходит процесс социализации личности. Описаны результаты проведенного эмпирического исследования факторов временной ориентации на будущее, среди которых – различные параметры качества жизни, опыт работы и семейный статус. Доказано, что временная ориентация на будущее выше у студентов с высоким уровнем удовлетворенности собственным здоровьем, отдыхом и положением дел в университете, а также у лиц с опытом работы и состоящих в браке.

Ключевые слова: *временная ориентация на будущее, качество жизни, опыт работы, семейный статус.*

Senyk O.M. THE RESEARCH ON FACTORS OF THE FUTURE TIME ORIENTATION

The article analyzes the researches on the factors of future time orientation. In particular, it argues that future time orientation depends on the socioeconomic status of the individual, conditions and socioeconomic status of the family in the period of early childhood, social norms and values defined within a particular culture in which the process of socialization of the individual takes place. The article provides the results of an empirical study on the factors of future time orientation, including various quality of life parameters, work experience and marital status. It has been proved that students with higher level of satisfaction with their own health, vacation and a state of affairs at the university, as well as married individuals and those with work experience have higher level of future time orientation.

Key words: *future time orientation, quality of life, work experience, marital status.*

Постановка проблеми. Результати багатьох емпіричних досліджень доводять, що часова орієнтація на майбутнє тісно пов'язана з процесом прийняття рішень і поведінкою особистості. Зокрема, виявлено, що майбутньоорієнтовані особи мають вищий матеріальний статус і вищий рівень фінансової грамотності: вони вміють відкладати гроші на майбутнє та вчасно сплачують грошові внески (М. Кліцперова-Бейкер, 2015). Орієнтовані на майбутнє особи також більше схильні до здійснення здоров'єорієнтованої поведінки: вони менше курять (Дж. Сансон, 2012), більше схильні лімітовано приймати сонячні ванни (К. Гекман, Д. Вілсон і Л. Інгерсол, 2009), вчасно проходять профілактичні медичні огляди (Ф. Зімбардо, 2010), дотримуються дієти і слідкують за індексом маси тіла (Дж. Адамс і Д. Нетл, 2009). Вони також ча-

стіше беруть участь у здійсненні поведінки, спрямованої на захист і збереження навколишнього середовища (Т. Мілфонт, 2012). У дослідженнях Ж. Нюттена, Л. Барбер і Ф. Зімбардо показано, що розвинута часова перспектива майбутнього пов'язана з вищою академічною успішністю студентів: дослідження оцінок із психології студентів Стенфордського університету виявило, що майбутньоорієнтовані студенти отримують найвищі бали, оскільки орієнтація на майбутнє сприяє плануванню, розумному розподіленню часу, передбаченню можливих перешкод на шляху виконання завдання, а також вчасній здачі різного виду творчих і самостійних робіт, що сприяє кращим результатам. Як наслідок, у студентів, які здають роботу вчасно, також формуються кращі стосунки з викладачами, оскільки такі студенти не мають потреби щось вигадувати.

вати й виправдовуватися щодо невчасного виконання роботи [2; 8; 22]. Отже, часова орієнтація на майбутнє є прогностичною щодо поведінки, пов'язаної з підтриманням здоров'я, збереженням навколишнього середовища, фінансовою та академічною успішністю особистості. Тому важливим є визначення чинників часової орієнтації на майбутнє, знання яких дасть змогу розробляти методи її формування/корекції.

Ступінь розробленості проблеми. Одним із перших чинників формування часової орієнтації на майбутнє є батьківські наративи, які, починаючи від народження дитини, передаються їй у процесі виховання й у такий спосіб формують її власний наратив, що завжди містить інтерпретацію минулих подій і майбутніх проєкцій [20]. Наприклад, Евріл Торні та Вікі Нем описують роль матері у формуванні особистого наративу дитини: матері пояснюють своїм дітям причину їхніх емоцій, як ці емоції мають виражатися і як вони можуть бути змінені згідно з нормами культури, соціально-класовими й гендерними ролями [25].

Вивчаючи моделі виховання дітей, Лоренс ЛеШан (1952) також звертає увагу на те, як соціально-економічне становище сім'ї впливає на батьківські наративи, як під впливом цих наративів формується часова перспектива дітей. Він помітив системні відмінності в батьківських моделях часової перспективи: у сім'ях, які належали до нижчих класів, більша увага була зосереджена на теперішньому з ухилом у майбутнє («постав пляшечку на місце») і моделі виховання базувалися на негайній винагороді або ж покаранні. У сім'ях середнього класу методи виховання базувалися на можливих більш чи менш віддалених майбутніх наслідках («якщо ти будеш нечемний, Санта до тебе не прийде»). І в сім'ях, які належали до вищого соціального класу, моделі виховання часто базувалися на апелюванні до минулого, а саме сімейних традицій («що б на це сказала твоя бабуся?») [16]. Таку зосередженість на теперішньому батьків сімей із нижчих класів Л. ЛеШан пояснює низьким економічним становищем: нестача грошей зумовлює постійну зосередженість їхньої уваги на теперішньому, яке вимагає вирішення поточних проблем (здійснення поточних витрат), і перешкоджає побудові більш чи менш віддалених планів. Як наслідок, діти, які проходять через такий стиль виховання, теж не вчать будувати плани на майбутнє, вважаючи, що більшість змін у їхньому житті відбуваються випадково й непередбачувано [16, с. 590–591].

Зв'язок часової орієнтації на майбутнє із соціоекономічним статусом особистості вивчали також Ніколас Фйолейн і Теміс Апостолідіс, які в статті «Прекарність як часовий кругозір: як бідність і соціальна незахищеність формують часову перспективу особистості» (2015) аналізують більше ніж двадцять різних досліджень, присвячених цьому питанню. У результаті здійсненого аналізу вони роблять висновок, що в представників соціальних груп і класів, які характеризувалися найбільш несприятливими соціоекономічними умовами, спостерігалася найменша протяжність часової перспективи майбутнього [10].

Зв'язок соціоекономічної депривації з часовою орієнтацією на майбутнє показано й у праці Адеша Аґарвала з колегами (1983). Використовуючи багатовимірний підхід до визначення соціоекономічної депривації, автори поділили її на матеріальну депривацію та депривацію психологічного досвіду, що включила в себе такі складники, як соціальна підтримка, сімейні стосунки, навчання, подорожі, вільний час тощо. Результати дослідження показали, що вищий рівень соціоекономічної депривації пов'язаний із меншою протяжністю часової перспективи минулого й майбутнього. Водночас під час окремого врахування двох виокремлених видів депривації виявлено, що протяжність часової перспективи майбутнього більше залежить від депривації психологічного досвіду, ніж від матеріального обмеження [7]. Елісса Іпел із колегами (1999), вивчаючи часові орієнтації безпритульних, виявили в них сильно розвинену орієнтацію на теперішнє. Причому чим більш вираженою була часова орієнтація на теперішнє, тим краще безпритульні справлялися з розв'язанням такої своєї щоденної проблеми, як знаходження місця для ночівлі. Відтак автори роблять висновки, що, незважаючи на описані в багатьох дослідженнях переваги вираженої часової орієнтації на майбутнє, остання набуває своїх плюсів лише в стабільному та прогнозованому середовищі. У часи ж кризи й соціальної незахищеності більш адаптивною є часова орієнтація на теперішнє, оскільки в нестабільних умовах протяжна перспектива майбутнього втрачає свою актуальність через неможливість щось спрогнозувати і спланувати [9].

Аналогічно зменшена протяжність часової перспективи майбутнього й більш виражена орієнтація на теперішнє спостерігається також у дітей-сиріт, які виховуються в умовах матеріальної та психологічної депривації. Вивчаючи мотиваційну сферу учнів 6–8-их класів школи-інтернату, Анна Прихожан і Наталія Толстих виявили, що у

вихованців школи-інтернату в усіх вікових групах, порівняно з учнями загальної школи, переважають мотиви, пов'язані із сьогоднішнім днем або найближчим майбутнім. Натомість мрії, плани й бажання учнів загальної школи значно більше пов'язані з майбутнім, причому досить віддаленим [4]. Чеські дослідники Йозеф Лангмейер і Зденек Матейчек, вивчаючи часову перспективу в дітей-сиріт, також виявили нерозвинутість часової перспективи майбутнього в дітей дошкільного та молодшого шкільного віку: вони значно рідше говорять про своє майбутнє, ніж діти з повних сімей. Як одну з причин низького розвитку майбутньої часової перспективи автори називають відсутність розвинутої перспективи минулого: мала кількість часу, яку дорослі приділяють дітям у школах-інтернатах, зумовлює знижений рівень рефлексії стосовно власного минулого, необхідної для формування індивідуальних уявлень про минуле [15].

Крім несформованих уявлень про власне минуле, ще одним чинником вкороченої часової перспективи майбутнього є стрес. У дослідженнях Курт Левін – автор одного з перших визначень часової перспективи особистості – наводить приклад, коли в ситуації невпевненості або фрустрації продуктивність дій п'ятирічної дитини може знижуватися до рівня трирічної дитини. Одна з причин такої примітивізації поведінки, дезорганізації й дедиференціації інших психологічних конструктів – звуження в цій ситуації часової перспективи дитини внаслідок регресу, результатом якого є повернення до попередніх стадій розвитку, на яких часова протяжність життєвого простору була меншою й на поточну поведінку дитини впливали менш віддалені в часі минулі та майбутні події [3; 18]. У працях К. Левін також описує вплив ситуації безробіття на індивідуальну часову перспективу безробітного й навіть часову перспективу його дітей: будучи стресогенною за своєю сутністю, ситуація безробіття сприяє звуженню часової перспективи безробітного і його дітей, а їхня поведінка стає залежною лише від вимог актуальної життєвої ситуації [18; 19]. Отже, стресогенна ситуація стає причиною переорієнтації індивіда з майбутнього на теперішнє, що дає йому змогу зосередити свою увагу на вирішенні актуальних життєвих проблем.

Багато дослідників описують, як під впливом конкретної культури, її норм і цінностей, колективних уявлень про власну історію формується часова перспектива особистості (Е. Холл [11]; Дж. Джонс [13]; Ф. Зімбардо [2]; Р. Левайн [17]). Рейчел Седжінер (у співавторстві з В. Ленсом) також описує,

як об'єктивні параметри ситуації разом із належністю до релігійної культури ортодоксального іудаїзму чи ісламу впливають на часову перспективу майбутнього в академічній сфері в дівчат. Р. Седжінер виявила, що заміжжя чи його близькість у майбутньому знижує мотивацію до навчання в дівчат-ісламісток і збільшує – у дівчат-представниць ортодоксального іудаїзму, що зумовлено особливостями їхньої релігійної культури: в культурі ісламу жінка після одруження займається лише хатніми/сімейними справами й ніде не працює, що знижує мотивацію здобувати освіту через неможливість реалізувати себе в кар'єрі. Натомість у культурі ортодоксального іудаїзму саме жінка відповідає за матеріальне благополуччя сім'ї, щоб чоловік міг повністю присвятити себе вивченню релігійних текстів, що зумовлює збільшення мотивації до навчання й подальше отримання диплому в дівчат-представниць ортодоксального іудаїзму, які одружилися або ж скоро одружаться [24].

Отже, протяжність часової перспективи майбутнього/орієнтація на майбутнє залежать від соціального статусу/позиції особистості, батьківських наративів, засвоєних із дитинства моделей оцінювання різних ситуацій власного життя, а також часових характеристик цих ситуацій, які включають особливості структурування часу культури, її норми й цінності. Однак більшість перелічених чинників зовсім неможливо або ж дуже важко змінити, тому вони є непридатними для того, щоб за їх допомогою впливати на вже сформовану часову орієнтацію на майбутнє в осіб юнацького/дорослого віку, а відтак на їхню здатність приймати ефективні та здоров'єорієнтовані рішення.

Зважаючи на вищесказане, **метою статті** є визначення тих чинників часової орієнтації на майбутнє, які можна змінювати й за допомогою яких можна коректувати часову орієнтацію на майбутнє в осіб юнацького/дорослого віку.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 522 особи віком від 16 до 72 років ($M=21,8$; $SD=6,089$), із них – 226 чоловіків і 296 жінок. Як видно із середнього віку досліджуваних, більшість із них – це особи юнацького віку, а саме студенти ($N=420$, вік – від 17 до 24 років ($M=19,5$; $SD=1,627$), із них – 202 хлопці й 218 дівчат). Опитування проводилося в груповій та індивідуальній формах на добровільних засадах, одним із мотивів участі в дослідженні була гарантія отримання індивідуальних результатів у роздрукованому варіанті або ж електронною поштою.

Усі досліджувані заповнювали: 1) методичку ZPTI – опитувальник часової пер-

спективи особистості – в україномовній адаптації О. Сенік [5], за допомогою якої вимірювалася загальна часова орієнтація на майбутнє, яка передбачає, що в поведінці домінує докладання зусиль заради поставлених цілей і можливих винагород у майбутньому; 2) анкету, яка стосувалася даних про вік і стать досліджуваних, сімейний статус, досвід праці (будь-якої) і курс навчання (для студентів). Досліджувані-студенти також заповнювали тест «Оцінка якості життя» З. Дудченко у візуалізованій модифікації М. Фетіскіна й Т. Міронової [1], у якому досліджуваним пропонується позначити за десятибальною шкалою міру задоволеності різними сферами власного життя: матеріальним достатком, умовами проживання, харчуванням, помешканням, розміром стипендії, добовим сном, навчанням, відпочинком, здоров'ям, стосунками з одногрупниками та викладачами тощо.

За результатами відповіді на запитання анкети про сімейний стан усіх досліджуваних поділено на дві підгрупи: одружені (N=70) і неодружені (N=450), разом 520 осіб (двоє досліджуваних не відповіли на це запитання анкети, варіантів «розлучений/розлучена» або «вдова/вдівець» також не було вибрано жодним із досліджуваних). Крім того, одружені респонденти відповідали на додаткове запитання про розмір їхньої сім'ї. Оскільки розподіл дисперсії змінної «часова орієнтація на майбутнє» відповідав нормальному, для дослідження відмінностей у її вираженні залежно від сімейного стану досліджуваних було застосовано t-критерій Стьюдента. Аналіз зв'язків розміру сім'ї з часовою орієнтацією на майбутнє здійснювався за допомогою розрахунку коефіцієнта кореляції r-Пірсона.

Виявлено, що одружені особи більше орієнтовані на майбутнє порівняно з неодруженими (неодр.=3,32, одр.=3,63, $t=-4,44$, $p=0,000$). Результати кореляційного аналізу підтвердили виявлену відмінність і показали, що зі збільшенням розміру сім'ї зростає орієнтація на майбутнє ($r=0,18$, $p<0,001$).

Отримані результати дають можливість припустити, що одруження позитивно впливає на розвиток часової орієнтації на майбутнє: одружені особи є більш відповідальними та схильними відкладати миттєве задоволення заради досягнення майбутніх цілей, порівняно з неодруженими. При чому чим більший розмір сім'ї, тим більш вираженою є часова орієнтація на майбутнє. Можна припустити, що така відмінність у вираженні часової орієнтації на майбутнє є наслідком виконання нових соціальних ролей, які включають здійснен-

ня відповідальної поведінки: неодружені особи переважно несуть відповідальність лише за власне життя, добробут і благополуччя, натомість в осіб, які мають сім'ї, ця відповідальність не лише стосується власного життя, а й поширюється на всіх членів їхньої сім'ї. Отримані результати, однак, дають змогу припустити й обернений причинно-наслідковий зв'язок: можливо, саме орієнтовані на майбутнє особи більше схильні будувати сім'ї, враховуючи довгострокові позитивні наслідки наявності сім'ї у вигляді підтримки, спілкування, затишку тощо. Щоб з'ясувати це питання, потрібно провести додаткові лонгітюдні дослідження.

Ще одне з питань анкети стосувалося наявності досвіду роботи, а також його тривалості. Відповідно, усі досліджувані, які дали відповідь на це запитання, були поділені на дві підгрупи: ті, які мають досвід роботи (N=163), і ті, які ще ніколи ніде не працювали (N=343). Розподіл дисперсії змінної «часова орієнтація на майбутнє» виділених підгруп відповідав нормальному, тому для їх порівняння використано t-критерій Стьюдента. Для дослідження залежності вираження часової орієнтації на майбутнє від тривалості досвіду роботи розраховувався коефіцієнт кореляції r-Пірсона.

Виявлено, що особи, які мають досвід професійної діяльності, більше орієнтовані на майбутнє (досвід=3,59, відсутність досвіду=3,26, $t=6,57$, $p=0,000$), порівняно з особами, у яких відсутній досвід роботи. При чому вираження часової орієнтації на майбутнє зростає зі збільшенням досвіду праці, на що вказує виявлений зв'язок шкали майбутнє методики ZTP1 з тривалістю досвіду професійної діяльності ($r=0,19$, $p<0,001$).

Можна було б припустити, що виявлені відмінності зумовлені не лише впливом досвіду роботи, а й також відмінністю соціального статусу, оскільки більшість наших досліджуваних – студенти, які з меншою ймовірністю мають досвід роботи, порівняно з особами, які вже не навчаються і старші від студентів. Тому виявлені відмінності перевірені виключно на студентській вибірці, яка також поділена на дві підгрупи: 1) студенти, які мають досвід праці (N=119), 2) студенти, які ніколи ніде не працювали (N=288), 13 студентів не дали відповіді на це запитання анкети. Порівняння виділених підгруп між собою показало, що студенти з досвідом роботи (незалежно від його тривалості) мають більш виражену часову орієнтацію на майбутнє, порівняно зі студентами без досвіду праці (досвід=3,43, відсутність досвіду=3,25, $t=2,97$, $p=0,003$).

Так само, як і на загальній вибірці, результати порівняльного аналізу підтверджені кореляційним: рівень вираження часової орієнтації на майбутнє прямо пов'язаний із тривалістю досвіду праці ($r=0,16$, $p<0,001$)

Можна припустити, що досвід професійної діяльності сприяє зростанню часової орієнтації на майбутнє завдяки розвитку почуття відповідальності за роботу й пов'язаних із ним вольових якостей. Однак можливий і зворотній зв'язок: особи з більш вираженою часовою орієнтацією на майбутнє швидше починають працювати (багато хто, ще будучи студентами), бо, проектуючи своє майбутнє далеко вперед, розуміють, що здобутий досвід роботи є важливим для подальшого кар'єрного зростання, а у випадку студентів – здобутий досвід праці може стати в нагоді під час працевлаштування після закінчення вишу. Як і у випадку із сімейним статусом, з'ясування причинно-наслідкового зв'язку між досвідом праці та часовою орієнтацією на майбутнє потребує додаткових лонгітюдних досліджень.

Також виявлено, що студентам четвертого й п'ятого курсів притаманна більш виражена часова орієнтація на майбутнє, порівняно зі студентами першого року навчання (1 рік=3,11, 4 рік=3,40, 5 рік=3,39, $p=0,02$). Отримані результати можна пояснити актуальною ситуацією життя студентів: четвертий і п'ятий курси є останніми роками навчання студентів, при чому роками здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня (бакалавра й магістра – на момент проведення дослідження вища освіта ще реалізувалася за схемою 4+1), що ставить студента в ситуацію, коли треба вирішувати, що робити після закінчення вишу, і відтак планувати своє майбутнє. Натомість найближче майбутнє першокурсників є доволі визначеним, тому вони приділяють його плануванню менше часу.

За відповідями на інші запитання анкети різниці у вираженні часової орієнтації на майбутнє не виявлено.

Як було вказано вище, окрім анкети й опитувальника ZTPI, студенти також заповнювали тест на визначення якості їхнього життя. У результаті проведеного аналізу виявлено, що часова орієнтація на майбутнє пов'язана з такими показниками якості життя, як задоволеність власним здоров'ям ($r=0,19$, $p<0,001$), відпочинок ($r=0,16$, $p<0,001$) і стан справ в університеті ($r=0,15$, $p<0,01$). Добре здоров'я сприяє побудові довгострокових планів і постановці більш віддалених цілей, оскільки забезпечує необхідні умови для досягнення задуманого. Натомість для студентів, які мають проблеми зі здоров'ям, характерними є звуження

часової орієнтації на майбутнє й переорієнтування їх на теперішнє, оскільки через хворобу майбутнє стає важче прогнозованим і більш невизначеним. Такі результати узгоджуються з дослідженнями К. Левіна, Е. Іпел та А. Аґарвала про звуження часової перспективи майбутнього в ситуації матеріальної чи психологічної депривації [3; 7; 9; 18; 19], що може бути виявом адаптації до нових умов життя: у ситуації невизначеності часова орієнтація на майбутнє втрачає свою актуальність через неможливість спрогнозувати розвиток подій. Водночас виражена часова орієнтація на майбутнє сприяє здійсненню здоров'єорієнтованої поведінки (див. «Постановка проблеми»), наслідком чого може бути об'єктивно вищий рівень здоров'я в таких студентів, а відтак і суб'єктивне задоволення його станом.

Виявлений зв'язок часової орієнтації на майбутнє зі станом справ в університеті узгоджується з положеннями про те, що часова орієнтація на майбутнє пов'язана з вищою академічною успішністю (див. «Постановка проблеми»). Однак можна також припустити, що задоволеність станом справ в університеті формує в студента уявлення про те, що наслідком його дій є бажаний результат, що сприяє постановці нових цілей і подальшому розвитку часової орієнтації на майбутнє.

Зв'язок часової орієнтації на майбутнє із задоволеністю власним відпочинком також є двобічним: з одного боку, студенти з вираженою орієнтацією на майбутнє можуть краще це майбутнє спланувати, відпочинок зокрема, а відтак будуть більше задоволені власним відпочинком; з іншого боку, задоволеність якістю свого відпочинку є свідченням більшого ресурсу, здобутого внаслідок відпочинку й необхідного для постановки та реалізації майбутніх цілей, відтак вища задоволеність відпочинком сприятиме процесу побудови власного майбутнього. Однак для встановлення більш чітких причинно-наслідкових зв'язків між часовою орієнтацією на майбутнє та задоволеністю відпочинком, власним здоров'ям і станом справ в університеті треба провести додаткові лонгітюдні/експериментальні дослідження.

Висновки. На основі проведеного емпіричного дослідження підсумуємо, що часова орієнтація на майбутнє може залежати як від актуальної життєвої ситуації особистості у вигляді порядкового року навчання для студентів, сімейного статусу особи та її досвіду професійної діяльності, так і від рівня якості життя, який стає еквівалентом особистого ресурсу, необхідного для про-

ектування власного майбутнього та важливої передумови докладання зусиль для реалізації поставлених цілей. Зокрема, виявлено, що в студентів часова орієнтація на майбутнє пов'язана з оцінкою власного здоров'я, задоволеністю відпочинком і станом справ в університеті: задоволеність власним здоров'ям/упевненість у ньому уможливорює побудову довгострокових планів, задоволеність відпочинком наповнює ресурсом, який можна витратити для реалізації задуманого, а задоволеність станом справ в університеті стає основою для почуття власної спроможності активно змінювати власне життя – все це стає основою розвитку часової орієнтації на майбутнє, яка є важливою передумовою академічної успішності студентів і їхньої здоров'єорієнтованої поведінки.

Також доведено, що часова орієнтація на майбутнє є вищою в одружених осіб та осіб із досвідом праці. Виявлені зв'язки можуть пояснюватися розвитком почуття відповідальності й пов'язаних із ним вольових рис, які є необхідною умовою розвитку часової орієнтації на майбутнє: з одруженням зростає відповідальність особи за благополуччя також й інших членів сім'ї, і забезпечення цього благополуччя неможливе без докладання вольових зусиль, уміння працювати на майбутній результат; так само з досвідом праці з'являється вища відповідальність за роботу, порівняно, наприклад, із навчанням у студентів. Однак, щоб з'ясувати причинно-наслідкові закономірності виявлених зв'язків, необхідно провести додаткові лонгітюдні дослідження чинників часової орієнтації на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудченко З.Ф. Оценка качества жизни / З.Ф. Дудченко // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп : [учебное пособие] / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. – М. : Психотерапия, 2009. – С. 533–536.
2. Зимбардо Ф. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. – СПб. : Речь, 2010. – 352 с.
3. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / К. Левин. – М., 2001. – 572 с.
4. Прихожан А.М. Психология сиротства / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстых. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 416 с.
5. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPI) / О. Сенік // Соціальна психологія. – 2012. – № 1/2(51–52). – С. 153–168.
6. Adams J. Time perspective, personality and smoking, body mass and physical activity: An empirical study / J. Adams, D. Nettle // British Journal of Health Psychology. – 2009. – № 14. – P. 83–105.
7. Agarwal A. Social roots and psychological implications of time perspective / A. Agarwal, K.K. Tripathi, M. Srivastava // International Journal of Psychology. – 1983. – № 18. – P. 367–380.
8. When does time perspective matter? Self-control as a moderator between time perspective and academic achievement / [L.K. Barber, D.C. Munz, P.G. Bagnsby, M.J. Grawitch] // Personality and Individual Differences. – 2009. – Vol. 46. – Issue 2. – P. 250–253.
9. Epel E. Escaping homelessness: the influences of self-efficacy, and time perspective on coping with homelessness / E. Epel, A. Bandura, P. G. Zimbardo // Journal of Applied Social Psychology. – 1999. – № 29. – P. 575–596.
10. Fieulaine N. Precariousness as a Time Horizon: How Poverty and Social Insecurity Shape Individual's Time Perspective / N. Fieulaine, Th. Apostolidis // Time Perspective Theory; Review, Research and Application. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 213–228.
11. Hall E.T. *Taniec życia: inny wymiar czasu* / E.T. Hall ; tłumaczenie: R. Nowakowski. – Warszawa : Muza, 1999. – 268 s.
12. Heckman C.J. The influence of appearance, health and future orientations on tanning behavior / C. Heckman, D.B. Wilson, K.S. Ingersoll // American Journal of Health Behavior. – 2009. – № 33. – P. 238–243.
13. Jones J.M. The Sankofa Effect: Divergent Effects of Thinking About the Past for Blacks and Whites / J.M. Jones, J.B. Leitner // Time Perspective Theory; Review, Research and Application. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 197–211.
14. Klicperová-Baker M. Time Perspective in Consumer Behavior / M. Klicperová-Baker, J. Košťál, J. Vinopal // Time Perspective Theory; Review, Research and Application. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 353–370.
15. Langmeier J. Psychická deprivace v dětství / J. Langmeier, Z. Matějček. – Praha : Avicenum, zdravotnické nakladatelství, 1974. – 397 s.
16. LeShan L.L. Time orientation and social class / L.L. LeShan // Journal of Abnormal and Social Psychology. – 1952. – № 47. – P. 589–592.
17. Levine R. Keeping Time / R. Levine // Time Perspective Theory; Review, Research and Application. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 189–196.
18. Lewin K. Behavior and development as a function of the total situation / K. Lewin // Manual of child psychology / in L. Carmichael ed. – New York : Wiley, 1946. – P. 791–844.
19. Lewin K. Time perspective and morale / K. Lewin // Civilian morale / In G. Watson (Ed.). – Boston : Houghton Mifflin, 1942. – P. 48–70.
20. McAdams D.P. The psychology of life stories / D.P. McAdams // Review of General Psychology. – 2001. – № 5. – P. 100–122.
21. Milfont T.L. Time perspective and environmental engagement: A meta-analysis / T.L. Milfont, J. Wilson, P. Diniz // International Journal of Psychology. – 2012. – Vol. 1. – P. 1–10.
22. Nuttin J. Future time perspective and motivation: Theory and research method / J. Nuttin, W. Lens. – Leuven, Belgium : Leuven University Press and Lawrence Erlbaum Associates, 1985.

23. Sansone G. Time perspective as a predictor of smoking status: Findings from the International Tobacco Control (ITC) Surveys in Scotland, France, Germany, China, and Malaysia / G. Sansone, G.T. Fong, P.A. Hall and oth. // BMC Public Health. – 2012.– № 313 – P. 346.

24. Seginer R. The Motivational Properties of Future Time Perspective Future Orientation: Different Approaches, Different Cultures / R. Seginer,

W. Lens // Time Perspective Theory; Review, Research and Application. – Springer International Publishing Switzerland, 2015. – P. 287–304.

25. Thorne A. The storied construction of personality. Cognitive processes and models / A. Thorne, V. Nam // Cambridge handbook of personality psychology / in P. J. Corr & G. Matthews edition.– Cambridge : Cambridge University Press, 2009. – P. 491–505.